

SADRÜŞŞERİA'NIN USULCÜLÜĞÜ/HUKUKÇULUĞU

SADR AL-SHARIAHES-SÂNI, HIS BEING THE JURIST

Sezayi BEKDEMİR

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi,

İslami İlimler Fakültesi

Ağrı-Türkiye

sbekdemir@agri.edu.tr

Atıf gösterme: Bekdemir, S. (2017). Sadrüşşeria'nın Usulcülüğü/Hukukçuluğu, *Universal Journal of Theology*, 2 (1), 74-84.

Bu makale, Sadrüşşeria es-Sâni'nin Hukukçuluğu (et-Tavzîh fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh Adlı Eseri Bağlamında) Adlı Doktora Tezi'nden türetilmiştir.

Geliş Tarihi:

3 Ocak 2017

Değerlendirme Tarihi:

7 Ocak 2017

Kabul Tarihi:

23 Mart 2017

© 2017 UJTE

E-ISSN: 2548-0952

Tüm hakları saklıdır.

Öz: Bu çalışmada 8/14. yüzyılın büyük fakihlerinden biri olan Maverâünnehir bölgesi Hanefî âlimlerinden Ubeydullah b. Mesud Sadrüşşeria es-Sâni ve onun “et-Tavzîh fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh” adlı eseri bağlamında fıkıhçılığı/hukukçuluğu incelenmiştir. Sadrüşşeria Ubeydullah b. Mesud el-Mahbûbî el-Buhârî (747/1346), Ensar soyuna mensup ve Hanefî fikhında eserleriyle meşhur olan “Mahbûbî Ailesi”nin bir üyesidir. Ömer b. Sadrişşeria el-Evvel Tâcüşşeria (709/1309), Mahmûd b. Sadrüşşeria Burhanuşşeria (?), Sadrüşşeria-i Ekber ve meşhur İmam Cemâleddin Ubeydullah b. İbrâhim el-Mahbûbî (630/1233) gibi büyük âlim ve müctehidlerin mesub olduğu bu aile onun hem ilmi hem de nesebi silsilesini teşkil eden ilim ve fazilet ocağıdır. Hanefî fakihî ve kelâm âlimi olan Sadrüşşeria'nın hayatı hicri VII. ve VIII. asrın önemli merkezlerinden olan Maverâünnehr'in üç büyük şehri ve ilim merkezi Buhârâ, Herat ve Kirman'da geçmiştir. İlmi kişiliğini ailesinden alan Sadrüşşeria, şer'î ve aklî ilimlerde zamanının imamı; usûl, kelam, mantık, felsefe ve tasavvuf alanlarında asrının üstadıdır. İlmin birçok dalında temel kitaplar yazmış ve hatırı sayılır talebe yetiştirmiştir. Devlet idaresinde başkadılıkta yapan Sadrüşşeria ömrünü eğitim-öğretim faaliyetlerine ve eser telifine vakfetmiştir. Buhârâ'da yaşayan Sadrüşşeria yine Buhârâ'da vefat etmiştir.

Salt/mutlak icthadın durakladığı, taklitçilik ve mezhebe bağlılığın yerleştiği ve icthad kapısının kapandığı düşüncesinin hüküm sürdüğü bir dönemde yaşayan Sadrüşşeria, özellikle Hanefîliğin günümüze kadar sağlıklı bir şekilde ulaşmasına vesile olan önemli müctehidlerden biridir. Moğol istilasından sonra harabeye dönen Buhârâ'nın tekrar canlanmasında ve ilmin merkezi haline gelmesinde onun rolü oldukça büyüktür. Sadrüşşeria'nın yetiştirdiği öğrenciler ve İslami ilimlerin birçok dalında kaynak mahiyetinde yazdığı eserler etkisini günümüze kadar sürdürmüştür. Sadrüşşeria'nın telifatı/eserleri, Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. Mübarekşah (784/1382) ve Alâeddin Ali Esved (800/1397) namı diğer Kara Hoca gibi talebeleri vasıtasıyla tüm İslam âlemine intişar etmiş, özellikle fıkıh usûlüne dair yazdığı “Tavzîh” adlı eseri de Osmanlı'nın ilk medresesi olan İznik medresesinden itibaren cumhuriyet dönemine kadar temel kaynak olarak okutulmuştur. Fukahâ ve mütekellimin mesleklerinin mezcedilerek yazılan Tavzîh, memzûc (karma) fıkıh usûlü eserlerinin ilklerinden olmakla birlikte en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Hanefî-Mâtürîdî ekolünün Gazzâlî'si olarak nitelendirebilecek Sadrüşşeria bu eserinde bir ilmin birden fazla konusu olabileceği savından hareketle felsefe ve mantık ilmini, fıkıh usûlü ilmine dâhil etmiştir. Sadrüşşeria'nın aklı, nakil karşısında daha etkin hale getirmek suretiyle müctehidlerin, icthad alanını genişlettiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Sadrüşşeria, Tavzîh, fıkıh, usûl ve müctehid.

Abstract: The aim of this dissertation is to evaluate Sadr al-Shariah as a jurist who

wrote unique works in varied fields within the context of “Tawdih”, which was about usul-u fiqh (Principles of Islamic Jurisprudence). Our work consists of introduction and two main chapters. In the introduction chapter: Some subjects have been summarized such as the definition of usul-u fiqh, sharia evidences, and historical process of usul-u fiqh (Principles of Islamic Jurisprudence) until Sadr al-Shariah. In the first chapter: his family, life, education, teachers and scientific personality have been dealt with under the light of his time. In the second chapter: his work “Tawdih” has been described within the context of usul-u fiqh and his remarks on sharia evidences and ahkam (Islamic commandments from religious jurisprudence resources) have been shown by investigating his approach to the subjects in usul-u fiqh and his usul perception.

Sadr al-Shariah is one of the most prominent mujtahids (“diligent” is an individual who is qualified to exercise ijtihad in the evaluation of Islamic law) who had Hanafi madhhab ensured to come until today healthily. He lived in an epoch when independent and absolute Ijtihad (“diligence” “independent reasoning” or “the utmost effort an individual can put forth in an activity. It is recognized as the decision-making process in Islamic law through personal effort which is completely independent of any school fiqh madhhab. As opposed to taqlid, it requires a “thorough knowledge of theology, revealed texts and usul al-fiqh; an exceptional capacity for legal reasoning; thorough knowledge of Arabic. By using both the Quran and Hadith as resources, the scholar is required to carefully rely on analogical reasoning to find a solution to a legal problem, which is considered to be a religious duty for those qualified to conduct it.”) paused, studies which brought direct solutions to the religious and legal life from the sources of the Quran and Sunnah began to decrease, instead they were replaced by Taqlid or taqleed (following the decisions of a mujtahid without necessarily examining the scriptural basis or reasoning of that decision, such as accepting and following the verdict of scholars of fiqh without demanding an explanation of the processes by which they arrive at it), devotion to madhhab was ingrained and the gate of Ijtihad was closed. He made great contribution to the revival of Bukhara, which was ruined by Mongols, as a center of science and education. The students educated by him and works regarded as source written by him in every field of Islamic sciences have continued their effects until today. His works were spread by his students such as İbn Mübarekşah throughout Islamic world. “Tawdih”, which is especially the center of our study, was studied as the main source of fiqh (Islamic jurisprudence) at Iznik (Nicene) madrasah, which was the first madrasah in the Ottoman Empire and until the republic period. “Tawdih”, which was dealt with by combining with Fuqahā (Islamic jurists) and Mutakallimūns’ (The scholars of Kalam) approaches, is one of the best examples of intermingled work of usul-u fiqh. Sadr al-Shariah, we can regard as Gazzali of Hanafi and Maturidi Schools, included philosophy and logic into the science of usul-u fiqh in this work based on the argument that a science can have subjects more than one. Sadr al-Shariah expanded the Ijtihad area of mujtahids by having made reason more active than primary sources of Islam.

Keywords: *Sadr al-Shariah, Tawdih, fiqh, usul and mujtahid.*

1. GİRİŞ

Fıkıh usûlü, mutlak nasları ilkten anlamamanın yöntemi değildir. Bilakis bu ilim dalı teşrî’ sürecine bağlı olarak olup biteni anlamamanın yöntemidir. Fıkıh usûlü, amelî sonuç veren nazarî bir ilim ve bütün bir sosyal alanı yeniden inşa etmeyi amaçlayan nazarî bir hukuk sistemi olması hasebiyle sadece bir alet ilmi olarak değerlendirilemez. Bu yönüyle fıkıh usûlü, diğer ilim dallarıyla bağlantılı ve hayatın her alanına müdahil bir ilimdir. Fıkıh usûlünün nevi şahsına münhasır bu özellikleri onu, dil ve edebiyat, kelim, mantık, felsefe ve ahlak gibi diğer ilim dallarıyla ilişkili bir disiplin haline getirmiş dolayısıyla usûl âlimlerinin de çok yönlü ilmî kimliklere sahip olmalarını zorunlu kılmıştır.

Kastedilen tarzda bir birikimi olan çok yönlü usûlcülerden bir tanesinde çalışmamızda hukukçuluğunu incelediğimiz Sadrüşşeria’dır.¹ O, kökleri kelim, dil, felsefe ve mantık ve diğer disiplinlerde bulunan akıl, teklif, lafız ve hüsn-kubuh gibi mesele ve düşünceleri usûl problemleriyle ilişkilendirmek suretiyle onları birer usûl konuları haline getirerek fıkıh usûlünü canlı, zengin, ilmî ve fikrî zeminde tutmuş bir usûl âlimidir. Sayılan bu özellikleri Tavzih adlı eserine başarıyla yansıtan Sadrüşşeria bu kitabında, Hanefî mezhebinin ikinci Ebu Yusuf’u diye adlandırılan Maveraünnehr’in büyük âlimlerinden olan Ebü’l-Hasen Ebü’l-Usr Fahrü’l-İslâm Alî el-Pezdevî’nin (482/1089) el-Usûl’ünü kaynak alarak yazmıştır. Söz konusu eserde Şâfiî âlimlerden Fahrüddîn Muhammed er-Râzî’inin (606/1210) el-Mahsul’üne ve Mâlikî âlimlerden Cemâlüddîn Osmân İbnü’l-Hâcib’in (646/1249) el-Muhtasar’ına da ziyadesiyle

¹ Sadrüşşeria’nın hem baba hem anne tarafından dedelerinin babası da Sadrüşşeria diye tanıdığı, büyük dedesinin lakabına “Ekber” ve “Evvel”, kendisinininkine de “Asgar” ve “Sâni” sıfatları eklendiği için çalışmada Sadrüşşeria es-Sâni veya Sadrüşşeria el-Asgar yerine sadece Sadrüşşeria lakabı kullanılmıştır.

müracaat etmiştir. Eserinde Fukahâ/Hanefî ve Müttekellimin/Şâfiî metodunu birleştiren Sadrüşşeria, nemzuc/karma metodla usûl yazan ilk müelliflerden biri olarak sayılmıştır.

“Meselede Müctehid”lerin nihayete erdiği, “ashâbu’t-tahric” denilebilecek müctehidlerin etkin olduğu bir tabakada Pezdevî, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (505/1111) ve Râzî ile beraber klasik usûlle yazılan fıkıh usûlü eserleri, yerini memzûc usûl ile yazılmış eserlere bırakmıştır. Sadrüşşeria’nın fıkıh usûlü alanına dair telif ettiği Tavzih adlı eseri bu türün ilk örneklerinden biri olmuştur. Geçmiş dönemde yazılan eserlerin metinlerinin başka bir mezhebe mensup klasik metinle birlikte okunmasıyla elde edilen bu usûl, meslek farklılığına bağlı olarak tasnif farklılığını da beraberinde getirmiştir.

Tavzih’in sistematığı açısından Pezdevî’nin usûlüne tâbî olan Sadrüşşeria, Şafii-Eş’arî ekolüne karşı açık bir tavır içinde olmasına rağmen Râzî ve İbnü’l-Hâcib’ten -onlara eserinde sık sık cevap verse de- ziyadesiyle etkilendiği gözlenmektedir.

2. SADRÜŞŞERİA

Sadrüşşeria² Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud el-Mahbûbî **el-Kirmânî**³/Sadrüşşeria es-Sânî Ubeydullah b. Mes’ûd b. Tâcişşeria Ömer b. Sadrişşeria el-Evvel Ubeydillah b. Mahmûd el-Mahbûbî **el-Buhârî**⁴ (747/1346) Hanefî fakihî⁵ ve kelâm âlimidir.⁶ Doğum yeri ve tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamakla beraber Buhara’da hicri 747 tarihinde vefat ettiği genel kabul görmektedir.⁷ Bazı kaynaklarda “*Sadrüşşeria Türk’tür ve Buhârâ’lıdır*”⁸ gibi ifadeler geçse de Muhammed Parisa (865), yukarıda verdiğimiz silsile yoluyla Sadrüşşeria’nın neseben Ensar soyundan Arap olduğunu belirtmektedir.⁹ Onun soyu silsile yoluyla sahâbeden Ubâde b. Sâmî el-Ensârî’ye dayanması sebebiyle Sadrüşşeria bazen Ubâdî, bazen de bu sahâbînin torunu Mahbûb b. Velid’den dolayı Mahbûbî nisbeleriyle anılmaktadır.¹⁰ el-Hindi’nin “*Ahmet et-Tahtâvî*”¹¹ (1231/1816), *Ta’lîkî’l-Envar ale’-d-Dürri’l-Muhtar adlı eserinde Sadrüşşeria’nın nesebinin Ubeyde b. Samit’e dayandığı görüşündedir*”¹² ifadeleri bu görüşü destekler mahiyettedir. Kısacası Hanefî fıkıhıyla şöhret bulmuş, ilim ve fazilet ocağı olan Mahbûbî ailesi, Maveraünnehir bölgesinin en meşhur ailelerinden biridir ve Ensar soyundandır. Buhâra’ya yerleşen Mahbûbî ailesi, *Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed b. Abdulmelik b. Ömer b. Abdulaziz b. Muhammed b. Cafer b. Mervan b. Muhammed b. Ahmed b. Mahbub b. Velid b. Ubâde b. Sâbit* nesep silsilesine sahiptir.¹³ Muhammed Parisa, Sadrüşşeria’nın anne tarafından soyunun Hazreti Ömer’e dayandığını, bundan dolayı da muhacir olarakta sayılabileceğini ifade etmiştir.¹⁴

Çocukluğu, sırasıyla Buhâra, Kirman, Herat ve Buhâra’da geçen¹⁵ Sadrüşşeria’nın ömrünün sonlarına doğru memleketi Buhâra’ya yerleştiği, günümüze intikal eden eserlerinin kayıtlarındaki bilgilerden hareketle ömrünün sonuna kadar burada ders verip eser telif etmekle meşgul olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Sadrüşşeria’nın ecdadı arasında Tâcişşeria (671?/1273), Burhanuddin (616), Sadrüşşeria-i Ekber (650/1254) ve Cemaluddin el-Mahbûbî gibi büyük âlim ve müctehidler vardır.¹⁷ Sadrüşşeria’nın dedesi Şemseddin el-Mahbûbî¹⁸

² Kuraşi, Abdulkadir b. Muhammed el-Hanefî, *el-Cevahiru’l-Mudiyye fi Tabakatül Hanefiyye*, Muhakkik; Abdülfettah Muhammed el-Hulv, V, Trablus 1993, II, 167, 376; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-Terâcim*, (Muhakkik, Muhammed Hayr Ramazan Yusuf), Dimeşk, 203; Zirikli, Hayreddin, *el-A’lâm*, VIII, Dimeşk 2002, IV, 197; İbn Battuta Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed Et-Tancî (770/1368); *Rihletü İbn Battuta (Tuhfetü’n-Nazâr Fi Garâibi’l-Emsar Ve Acâibi’l-Esfar)*, V, Rabat H. 1417, III, 16; Kazvîni Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed (682/1283); *Âsâru’l-Bilâd Ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut t.y., 407; Katib Çelebi, *Keşfü’z-Zünun an Esami’l-Kütubi ve’l-Fünûn*, VI, İstanbul 1971, II, 1269; Bağdadi İsmail B. Muhammed; *Hediyyetü’l-Ârifin Esmâü’l-Müellifin Ve Âsâru’l-Musannifin*, I, Beyrut 1951, I, 649; Ali el-Kârî, *el-Esmâri’l-Cenniye fi Esmâ’l-Hanefiyye* (Tahkik; Abdullah Ahmed), II, Bağdad 2009, II, 492/493; Kehhâle Ömer Rızâ, *Mu’cemül-Müellifin*, XIII, Beyrut t.y. VI, 246; Serkis, Yusuf b. İlyan b. Musa, *Mu’cemu’l-Matbuati’l-Arabiyyeti ve’l-Muarrabeti*, II, Mısır 1928, II, 1199; Leknevî Muhammed Abdulhay *el-Fevâidü’l-Behiyye fi Teracimi’l-Hanefiyye*, Mısır h. 1324, 109. 110; Özel Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Tdv Yayınları, Ankara 1990, 77; Brockelmann Carl, *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, I- II, Leiden 1943/1949, GAL, I, 468; II, 277; *Supplementband*, I-III, Leiden 1937/1942, GAS, I, 646; II, 300.

³ Naim Şahin, *M. Ali Ayni*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, XVII, 346.

⁴ Muhammed Atif Yıldırım, *Birgivi’nin Şeyhain (Burhânüşşeria ve Sadrüşşeria) Savunması (Risâle fi Reddi’l-İslâh ve’l-İzâh)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009; Serkis, II, 1199.

⁵ Özel, age., 77.

⁶ Kehhâle, VI, 246.

⁷ Yıldırım, age., 346.

⁸ Muhammed Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlüne Giriş/Medhal* (Terc; Hasan Karayığit), İstanbul 2010, 36.

⁹ Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed b. Abdulmelik b. Ömer b. Abdulaziz b. Muhammed b. Cafer b. Mervan b. Muhammed b. Ahmed b. Mahbub b. Velid b. Ubâde b. Sâbit. (Muhammed Parisa *Nesebi Sadrüşşeria Ubeydullah El-Mahbûbî El-Ensârî El-Buhârî* (Muhakkik; Yahya Mahmud B. Cüneyd), S. Arabistan 1389, 138.)

¹⁰ Şükrü Özen, “Sadrüşşeria”, DİA, XXXV, 427.

¹¹ Ahmed b. Muhammed b. İsmâil et-Tahtâvî. Mısırlı Hanefî âlimi ve müftüsü. (Philip Charles Sadgrove, “Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed” DİA, XXXIX, 439.)

¹² Leknevî, age., 110; Muhammed Hucvî, *el-Fikrüs-Sâmî fi Târîhu’l-Fıkhi’l-İslâmî*, II, Beyrut 1995, II, 211, 213.

¹³ Muhammed Parisa, age., 138.

¹⁴ Muhammed Parisa, age., 148.

¹⁵ İbn Batûta, 366-368; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, 156-157; Yıldırım, age., 346.

¹⁶ Yıldırım, age., 346.

¹⁷ Serkis, II, 1199.

(650/1254), Burhan ailesinin elinden alınan “sadr”lık görevine atanmıştır. Bu suretle Mahbûbî ailesinin etkinliği Buhâra’da belirgin hale gelmiştir. Mahbûbî ailesine mensup âlimler, Buhara’da Hanefî hukukunun gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Ailenin bu etkinliği Sadrüşşeria es-Sânî’ye kadar devam etmiştir.¹⁹

Sadrüşşeria’nın ölüm tarihi ile ilgili ise kaynaklarda değişik rivayetler vardır.²⁰ Leknevî, Kefevî ve Zirikli gibi bir grup tabakat yazarının tesbitine göre Sadrüşşeria, *Şerhu Ta’dilü’l-Ulûm*’u tamamladıktan²¹ yaklaşık iki buçuk ay sonra hicri 747 yılında Cemâziyelâhîr ayı sonlarında (Ekim 1346 ortaları) Buhârâ’da vefat etmiştir. Kabri Buhârâ’da Şer’u Âbâd aile mezarlığındadır.²²

Lakabı; Ubeyde b. Sâbit’e nisbetle *el-Ensâri*, büyük dedesi Cemaleddin el-Mahbûbî’ye²³ nisbetle *el-Mahbûbî*, müntesibi olduğu mezhebine nisbetle *el-Hanefî*, hayatını geçirdiği şehirlere nisbetle *el-Kirmanî* ve *el-Buhârî*, dedesi Sadrüşşeria el-Evvel’den dolayı *es-Sani*, el-Ekber’den dolayı da *el-Asğar* diye anılan Ubeydullah b. Mes’ud’un lakapları ve isimleri arasında en çok kullanılanı Sadrüşşeria’dır. Bu lakab o asırda Mâverâünnehir Bölgesi’nde yaygın kullanılsa da Ubeydullah b. Mesud için âlem olmuştur.²⁴

Eğitim Süreci; Sadrüşşeria, ilim yuvası olan bir ailede yetişmiştir. Onun soy silsilesi, ilmî eğitim silsilesi gibidir. Hemen hemen bütün dede ve babaları, büyük ilmî pâyeleri ihraz etmiş olduklarından ve zengin bir ilmî birikim bıraktıklarından Sadrüşşeria, kendisini bir ilim ve irfan deryasının ortasında bulmuştur. O, ilmi anneden dedesi Burhanüşşeria ile babadan dedesi Tacüşşeria’dan onlarda babaları ikinci Ebu Hanife olarak addedilen Cemaleddin el-Mahbûbî’den (630/1233), o, İmadüddin’den²⁵ (573/1178); o babası Şemsü’l-Eimme ez-Zerenceri’den (512/1119); o Serahsî’den (483/1091); o Halvânî’den (448/1057); O Ebu Ali en-Nesefî’den (424/1033)... ilim tahsil etmiştir.²⁶

Sadrüşşeria, fıkıh dışındaki ilimlerle ilgili tahsilini tekmiil ettikten sonra dedesi Tacüşşeria’nın kendisi için yazdığı *el-Vikâye*’yi ezberlemiştir.²⁷ Sadrüşşeria, tahsil hayatı boyunca edebî eserleri, Arapça terkip ve nükteleri, ahkâm ve mesail konularıyla ilgili fıkhi eserleri hıfz etmiştir.²⁸ Birçok ilim dalına ait müstakil kitaplarına ve Tavzîh’te müracaat ettiği eserlere bakıldığında Sadrüşşeria’nın, dönemin aklî ve naklî ilimlerine dair bütün konulardan haberdar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Sadrüşşeria’nın dini ilimleri ve alet ilimlerini kimden aldığı ve bu alanlara dair hangi kaynakları okuduğu bahsi kaynaklarda geçmemektedir.

Hocaları; İlmî bir ortamda dünyaya gelen Sadrüşşeria’nın kaynaklarda geçtiği üzere bilinen hocaları kendi aile çevresidir. Bunlar, anneden dedesi Burhânüşşeria,²⁹ babadan dedesi Tacüşşeria,³⁰ büyük dedesi Ahmed b. Ubeydullah ve diğer büyük dedesi Cemaleddin el-Mahbûbî’dir. Aile dışından tek hocası ise Hasan Bulgarî’dir.³¹

¹⁸ Ahmed b. Ubeydullah b. İbrahim el-Ubadi el-Buhârî el-Mahbûbî (650/1254). Bu şahıs, Sadrüşşeria’nın anneden dedesi Burhanüşşeria ile babadan dedesi Tacüşşeria’nın babalarıdır. Fıkhi babası Ubeydullah b. İbrahim’den tahsil etmiştir. İlmî yetkinliğe babası hayattayken erişmişti. Usûl ve furua hâkimiyeti tamdı. *Telkîhu’l-Ukul fî Furukî’l-Menkul* (İbn Kutluboga, *Tâcü’t-Terâcim*, 115: Kâtip Çelebi, I, 481. Bu eser, Ma’hedü’l-Mahtûtâtî’l-Arabîyye’de 135 varak olarak kayıt altındadır.) adlı eser kendisine aittir. Ahmed b. Ubeydullah 650/1254 yılında vefat etmiştir. (Ebu’l-Hac Salah Muhammed; *Şerhu’l-Vikaye Li İmami’l-Fakîhi’l-Usûli Sadrüşşeria Ubeydullah B. Mesud El-Mahbûbî Ve Meahu Münteha’n-Nükaye Fî Şerhi’l-Vikaye*, Amman 2006, I, 38; Murtaza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, İsam Yayınları, İstanbul 2014, 41.)

¹⁹ Bedir, *Buhara Hukuk Okulu*, 42.

²⁰ Kâtip Çelebi, I, 496; II, 1971; Özen, age., 428.

²¹ Ömer Aydın’a göre eseri tamamlayamadan vefat etmiştir. (Ömer Aydın, *Türk Kalam Bilgini Sadruşşeria es-Sani*; Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, 1995, III, 189.)

²² Leknevî, age., 110.

²³ Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed el-Buhârî (630/1233). İkinci Ebu Hanife diye maruftur. Sadrüşşeria’nın büyük dedesidir. el-Mahbûbî ilmini, *‘Şir’atü’l-İslam* (Zirikli, VI, 54; Kehhâle, IX, 116; İbn Kutluboga, *Tâcü’t-Terâcim*, 253.) eserinin sahibi İmadüddin Ömer b. Bekr b. Muhâmmmed ez-Zerenceri’den almıştır. Bu iki âlimin hocası **Serahsî**’nin talebesi Bekr b. Muhâmmmed b. Ali ez-Zerenceri’dir. Talebeliği ilmî silsile yoluyla İmamı Azam’a kadar dayanır. Ayrıca Bahaüddin el-İsbicâbi, Ebubekir Ahmed el-Belhi (553/1159), el-Kâsânî (587/1191), Kadıhan el-Özcendi (592/1196) O’nun fıkıh hocalarıdır. Birçok talebe yetiştirmiş olan Cemaleddin el-Mahbûbî, şarkın âlimi, Hanefîlerin şeyhi ve Maveraünnehr’in ikinci Ebu Hanife’si olarak nitelendirilmiştir. *Şerhu’l-Camii’s-Sağir* adlı eserin O’na ait olduğu hususunda ittifak vardır. Bazı âlimlerce O’na nisbet edilen *el-Furuk* adlı eserinden de bahsedilmektedir. 546/1152 yılında doğan el-Mahbûbî, 630/1233 yılında vefat etmiştir. (Salah Muhammed, I, 39-40.)

²⁴ Muhammed Parisa, age., 138; Salah Muhammed, II, 27; Serkis, II, 1199.

²⁵ İmamzâde diye maruf, Ebü’l-Mehâsin Rüknelüslâm Sedidüddin Muhammed b. Ebî Bekr İbrâhîm eş-Şarki el-Buhârî (573/1177). (Bağdadi, II, 98.)

²⁶ Muhammed Parisa, age., 138; Leknevî, age., 109.

²⁷ Leknevî, age., 109. Sadrüşşeria, *Şerhu’l-Vikâye*’nin önsözünde bu durumu şöyle ifade etmiştir; “*Bu eseri dedem, büyük efendim, hocam, hocaların hocası Burhanüşşeria Mahmud b. Sadrüşşeria benim ezberlemem için yazdı. O bu eseri aşama aşama yazdı. Ben de eseri olduğu gibi ezberledim. Ta ki benim ezberlemem ile eserin telifi aynı anda bitti.*” (Salah Muhammed, I, 35.); İlerleyen dönemlerde Sadrüşşeria ezberlediği *el-Vikâye*’ye, *en-Nükâye* adlı muhtasar bir şerh yazmıştır. Öyle ki *en-Nükâye* için el-Hindi, “*el-Vikâye’nin en güzel şerhidir*” demektedir. (Leknevî, age., 109.)

²⁸ Salah Muhammed, I, 35.

²⁹ Kureşî, II, 490; Leknevî, age., 110; Kehhâle, XII, 178; Salah Muhammed, I, 36; Burhânüşşeria Mahmud b. Sadrüşşeria el-Evvel Ubeydullah el-Mahbûbî el-Buhârî’nin (VII-VIII./XIII-XIV. yüzyıl) Hanefî mezhebinin temel metinlerinden biri olan eseri. (Murteza Bedir, “Vikayetü’r-Rivâye” DİA, XLIII, 107.)

³⁰ Muhammed Parisa, age., 139; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftahü’s-Saade ve Misbahu’s-Siyade fî Mevzuatü’l-Ulum*, III, Lübnan h. 1428, II, 240-341; Tacüşşeria Ömer b. Ahmed b. Ubeydullah’a ait olup bir nüshasında yeminle ilgili bölümünün Şaban 673’te (Şubat 1275) tamamlandığına dair bir kayıt bulunduğunu Kâtip Çelebi zikretmektedir. Bu şerhin Süleymaniye (Fâtîö. nr. 1993;

Talebeleri; Kaynaklar, Sadrüşşeria'nın çok sayıda talebe yetiştirdiğini ifade etseler de bu talebelerin isimleri ve sayıları ile ilgili bilgiler azdır. Talebelerinin en meşhurları, Muhâmmed b. Mübârekşâh el-Buhârî (784/1383),³² Muhâmmed b. Muhâmmed b. el-Hasen b. Ali et-Tahiri (822/1420)³³ ve Sultan Murad Hüdâvendigâr devrinin meşhur âlimlerinden olan Kara Hoca/Alâeddin Ali el-Esved (800/1397)'dir.³⁴ Kara Hoca, Sadrüşşeri'nin eserlerini Anadolu'ya getiren ve Osmanlı Medreselerinde ders kitabı olarak okutmaya başlayan ilk âlimdir. Bu sebeple Alâeddin Ali Esved, Osmanlı ve Türk-İslam tarihi ile Osmanlılar'ın Hanefî fikhini benimsemesi bakımından önemli bir konuma sahiptir.³⁵

İlmi Kişiliği; Fıkıh alanında temayüz eden Sadrüşşeria, aslında ilmin birçok dalında yetkin bir âlimdir. O, akli ve nakli ilimlerde de oldukça hâkim bir şahsiyettir.³⁶ İlmi hilaf ve cedel, tefsir, hadis, mantık ve nahv gibi ilimlerde de söz sahibidir.³⁷ Sadrüşşeria'nın ilmi kişiliğini yansıtan ve âlimler katında muteber olmasının iki sebebi vardır. Bu sebeplerden birincisi; İlmi metanete haiz, müşkülleri çözmede ve ilmi meseleleri temyiz etmede usta, nüktedan, araştırmacı ve ilimde rüsh bulmuş olmasıdır. İkincisi; İhlâslı, doğru sözlü ve rakip kalpli olmasıdır.³⁸

Fıkıh Usûlü ilmi bakımından özgün birçok fikir ortaya koyan; kelam,³⁹ felsefe,⁴⁰ mantık⁴¹ ve dil kuralları⁴² ilimleri ile fukahâ mesleğine yeni bir bakış açısı kazandıran Sadrüşşeria, et-Tavzîh fî Hall-i Ğavâmizi't-Tenkîh'te âdetâ dil bilgisi ve kitap dersleri verdiği görülür. Mütakellimîn usûlcülerinin bazıları ile Sadrüşşeria gibi müteahhir Hanefî usûlcülerin kitaplarında geniş yer verdikleri aklın mahiyeti konusunda olduğu gibi fıkıh usûlü alanındaki eserlerin hemen hepsinde müelliflerin ilmi mensubiyeti, kişisel birikim ve entellektüel eğilimlerine göre değişiklik arz eden yaklaşımların olması kaçınılmazdır. Özellikle Sadrüşşeria, Tavzîh'te, akıl, teklif, hüsün-kubuh, kanun koyucu irade gibi birçok felsefi kavram ve meseleyi, usûlün temel meseleleriyle ilişkilendirerek birer usûl problemi haline getirmiştir. Bu yönüyle

Hacı Mahmud Efendi, nr. 826; Kadızâde Mehmed, nr. 206; Serez, nr. 821. 822; Süleymaniye, nr. 567; Sâliha Hatun, nr. 78, 79), Millet (Fezullah Efendi, nr. 902,903), Murad Molla (nr. 973). Koca Râğîb Paşa (nr. 556), Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 944) ve İzmir Millî (nr. 444) kütüphanelerinde nüshalan vardır. (Cengiz Kallek, "el-Hidaye", DİA, XVII, 473.); Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 77; Kallek, "el-Hidaye", DİA, XVII, 473.

³¹ M. M Remzi, *Telfikü'l-Âhbâr ve Telkihü'l-Âsar fî Vakai Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar*, Beyrut 2002, I, 329-330; Yıldırım, age., 11.

³² Vahidjon Djalalov, *Buhârâlî Muhammed b. Mübarekşah'ın Hidayetü'l-Hikme Şerhi Tahkiki ve Tercümesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, 1.

³³ Leknevi, age., 187; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *eş-Şakaikü'n-Nu'maniyye fî Ulema-i Devleti Osmaniye*, Beyrut 2010, 64; Leknevi, age., 199; Muhammed Parisâ, Sadrüşşeria'nın ismini ve eserlerini öğrencisi İlyas b. Yahya er-Rumi el-Merzifoni (?) aracılığıyla Anadolu'ya taşımıştır. (Taşköprüzâde, *eş-Şakaikü'n-Nu'maniyye*, 64.); Leknevi, ölüm tarihini h. 865 olarak verirken Kâtip Çelebi, h. 822 olarak vermiştir. (Leknevi, age., 199; Kâtip Çelebi, I, 447.); Salah Muhammed, I, 43.

³⁴ Leknevi, age., 117; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 88-89.

³⁵ Leknevi, age., 116; Kâtip Çelebi, I, 211; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 89.

³⁶ Leknevi, age., 109; Sadrüşşeria'nın bu yönüyle ilgili olarak Muhammed Parisa, şu ifadeleri kullanmıştır; "Sadrüşşeria, herkes tarafından kabul edilen (müttefekun aleyh) bir imam, değişik ilimlerde yetişmiş (muhtelefun ileyh) bir allâme, şer'î kanunların hafızı, usûl ve furuun müşküllerinin çözücüsü (mülahhası), usûl ve furuun şeyhi, akli (makul) ve nakli ilimlerin (menkulun) âlimi, fakih, usûlcü, hilafçı, cedelci, muhaddis, müfessir, nahivci, lügatçi, edip, reyci, mütakellim, mantıkçı, kadri ve makamı yüce, ilmi büyük biridir. O, ilim ve edep gıdasıyla fazilet doruklarında büyümüştür..." (Muhammed Parisa, age., 140.); İlmi kişiliğini ailesinden alan Sadrüşşeria hakkında Muhâmmed Seyyid Bey ise "Medhal" adlı eserinde şöyle demektedir; "Şer'î ve akli ilimlerde asrının İmami, usûü fıkıh, kelam, mantık, felsefe ve tasavvuf gibi ilimlerde zamanının üstadidir. Sadrüşşeria, ince bir anlayışa, pratik bir zekâyâ sahip ve doğuştan fakih birisidir." (Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlüne Giriş*, 36.)

³⁷ İbn Mübârekşâh, dönemin mantık ve kelâm âlimi Kutbüddin er-Râzî (766/1365), Rey'de iken onun yanında tahsiline devam etmiştir. Kaynakların belirttiğine göre Kutbüddin er-Râzî, o sırada Herat'ta bulunan Sadrüşşeria ile bir tartışmaya girmek ister ve kendisine rakip gördüğü bu bilginin ilmi yeterliliğini anlamak üzere genç öğrencisi İbn Mübârekşâh'ı Herat'a gönderir. Sadrüşşeria'nın derslerini takip eden İbn Mübârekşâh, onun geleneğin aksine İbn Sinâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* adlı eserini, Fahreddin er-Râzî'nin (606/1210) veya Nasirüddin-i Tûsî'nin (672/1274) eserlerini şerhlerine başvurmadan okuttuğunu görür, hocası Kutbüddin er-Râzî'ye (766/1365) yazdığı mektupta Sadrüşşeria'nın yakıcı bir ateş olduğunu, onunla tartışmaya girişmenin başarısızlıkla sonuçlanabileceğini bildirir. Bunun üzerine Kutbüddin er-Râzî de fikrinden vazgeçer. (Djalalov, age., 1-2)

³⁸ Salah Muhammed, I, 44.

³⁹ Sadrüşşeria Ubeydullah b. Mesud *et-Tavzîh fî Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, (Tahkik; Âlü Mustafa El-Misbâhi), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1971, 277-278; İbnü'l-Hâcib, teklifi ma la yutak'ın caiz olmadığı noktasında icma olduğunu iddia etmiştir. Ona göre Ebu Leheb'in iman etmesi gibi Allah'ın gerçekleşmeyeceğini bildiği şeyi emretmesi teklifin sıhhatine aykırıdır. Zerkeşi'ye göre bu hususta İbnü'l-Hâcib'in iddia ettiği gibi bir icma söz konusu değildir. (Zerkeşi, Bedreddin (794), *Bahru'l-Muhît*, Dârü'l-Kütübî, VIII, Mısır 1994, II, 96.)

⁴⁰ Sadrüşşeria, *et-Tavzîh fî Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 589.

⁴¹ Asım Cüneyd Köksal, *İslâm Hukuk Felsefesinde Füllerin Ahlâkiliği Meselesi-Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş*, İslâm Araştırmaları Dergisi, 28 (2012), 3; Aristoteles'in 'dört sebebi'ni (fâil illet, maddî illet, sûrî illet ve gâî illet,) fıkıha yani bey' akdine uygulayan Sadrüşşeria, daha önce var olmayan ve çeşitli sonuçlar ortaya koyan böyle bir akdin dört illeti olduğunu ifade etmiştir. Fıkhi analiz, çıkarım ve ispatlarda Aristoteles mantığını uygulayan Sadrüşşeria akitlerde, duyularla algılanan fiillerden oluşan icab ve kabulün birbirine hükmî bir irtibat ile bağlanmasından itibaren, daha önceden mevcut olmayan şer'î bir mâna meydana geldiğini ifade etmiştir. Ona göre bey' akdinde, satılan nesnenin mülkiyetinin el değiştirmesi bu şer'î anlamın bir sonucudur. Bey' denilen şer'î anlam ise, icab ve kabulün yanı sıra, bu ikisini bağlayan hükmî irtibatın birleşiminden oluşmaktadır. (Sadrüşşeria, *et-Tavzîh fî Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 417.)

⁴² Sadrüşşeria, *et-Tavzîh fî Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 196.

Tavzîh, İslam hukuk felsefesi muhtevalı bir kitap olarak da değerlendirilebilir. Yine Tavzîh, fıkıh usûlünün, akli ve nakli ilkelere bünyesinde barındıran nakli yönüyle birlikte akli bir ilim olduğunu gösteren en bariz örnektir.⁴³

Fıkıh usûlünü fûrû hükümleriyle bağlantılı şekilde ele alan, kuralları belirlemede tümevarıma ağırlık veren fukahâ metodu her ne kadar Hanefiler'le özdeşleşmiş olsa da Sadrüşşeria'nın başlattığı memzuc usûl sonraki dönem usûl âlimlerinin tercihi olmuştur. Bununla birlikte Sadrüşşeria'nın, eserinde genel olarak Hanefî usûlcülerin görüşlerini müdafaa ve tercih ettiği görülmektedir. Onun bu usûlü Tavzîh üzerine yazılan şerh çalışmalarını büyük ölçüde etkilediği ve genel anlamda mezhep müdafaası temeline dayandırıldığı söylenebilir.

Sonraki dönemlere ziyadesiyle etki eden Sadrüşşeria fıkıh usûlü eserini, Hanefî fukahâsının usûl çalışmaları usûl açısından yeniden gözden geçirmek suretiyle Fahrüislam Pezdevî'nin el-Usûl'ü, Fahreddin Râzî'nin el-Mahsul'ü ve İbnü'l-Hâcib'in el-Muhtasar'ı merkezinde yazmıştır.⁴⁴ Zikredilen temel kaynaklar üzerinde yapılan çalışmalar esas alındığında, nicelik bakımından Osmanlı fakihleri üzerinde doğrudan en çok tesiri olan müelliflerden biri Sadrüşşeria'dır. O, eserleri ve öğrencileri aracılığı ile Osmanlı âlimlerinin yetişmesine ve Hanefî fikhının günümüze kadar vusulüne katkı sağlamış ve en az Seyyid Şerif Cürçânî (392/1001) kadar âlimler üzerine tesir etmiş bir zattır. Sadrüşşeria, özellikle İznik Medresesi'nden itibaren Osmanlı medreselerinde okutulan temel metinlerden Şerhu'l-Vikâye, et-Tenkîh ve buna yazdığı et-Tavzîh isimli eserlerinin yanında Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn et-Teftâzânî'nin (792/1390) bu kitaba şerh olarak yazdığı et-Telvîh isimli hâşiyesi sayesinde kendisinden sonraki ilim çevreleri üzerinde daima etkili olmuş bir âlimdir.⁴⁵

Sadrüşşeria ve müellefatı üzerine yapılan güncel çalışmalar sınırlı sayıda olmakla beraber yapılan çalışmaların ekseriside onun kelâmî yönüyle ilgilidir. Halbuki Takıyyüddin Mehmed Birgivi (981/1573) başta olmak üzere kimi âlime göre tercih ehli bir müctehid olan Sadrüşşeria'nın, eserlerinin çoğu fıkıh ve usûl-u fıkıh'a yöneliktir. Aslında tam bir hukuk adamı diyebileceğimiz Sadrüşşeria'nın hukukçuluğu hakkında yeterli düzeyde bir çalışmanın olmadığını görmekteyiz. Bu konuyla ilgili olarak "Türk Kelam Bilgini Sadrüşşeria es-Sani" adlı çalışmada Ömer Aydın, Sadrüşşeria'nın fikhî görüşlerinin (hukukçuluğunun) ayrı bir araştırma konusu olacak nitelikte olduğunu ifade etmiştir. Özellikle Moğol istilasına uğramış İslam Coğrafyası'nın ilmi yönden imarı ve Ortaçağ karanlığının aydınlığa kavuşmasına vesiledar çok yönlü âlimlerden biri olan Sadrüşşeria, yazmış olduğu birçok eserle yaşadığı dönemde olduğu gibi günümüzde de müstesna bir yere sahip olmuştur. O'nun eserleri üzerinde birçok ilmi çalışmalar yapılmış ancak Sadrüşşeria'nın hukukçuluğu adı altında müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Hâlbuki Sadrüşşeria, bir usûlcü olarak ichtihad etmesinin yanı sıra Fıkıh Tarihi açısından da ilim dünyasında çok büyük bir öneme sahiptir. Zira Sadrüşşeria yaşadığı asra ve kendisinden sonraki döneme ışık tutmuş mudakkik, muhakkik ve tercih ehli bir müctehiddir.⁴⁶

Netice de Sadrüşşeria ile ilgili bütün bu tespitler ve eserleri hakkında yapılan çalışmalar, İslam hukuk/fıkıh literatürü açısından Sadrüşşeria'yı çok önemli ve farklı bir konuma yerleştirmekte ve hakkında kapsamlı bir çalışmanın bulunmadığı "Sadrüşşeria'nın Hukukçuluğu" çalışmasının ilim dünyasına kazandırılmasını gerekli kılmaktadır. Binaenaleyh bu çalışma sayesinde Sadrüşşeria'nın fıkıha/İslam hukukuna tesiri/katkıları, kendinden sonraki fıkıh çalışmalarına/Osmanlı âlimlerine etkileri ve İslam Hukuku/Fıkıh Tarihi açısından değeri bir nebze de olsa öğrenilmiş olacaktır. Ayrıca bu çalışma, Sadrüşşeria göz ardı edilerek fıkıh usûlü alanında bir çalışma olmayacağı bilincini oluşturmaya katkı sağlayacaktır kanaatindeyiz.

3. TAVZÎH

Usûl-u fıkıha dair olan bu eserin, tam adı et-Tavzîh fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh'tir. Sadrüşşeria'nın kendi eseri olan "et-Tenkîh" isimli eserine yine kendisi tarafından yazılmış şerhidir.⁴⁷ Kuraşî ve Kefevi bu şerhin harika bir eser olduğunu söylemişlerdir.⁴⁸ Sadrüşşeria'nın bu şerhi, ihtiva ettiği tahkikatın müellifin zihni mahsulü olması hasebiyle ilim çevresinde en güzel, değerli ve faydalı eserlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.⁴⁹ Bu şerh hakkında özellikle son dönem Osmanlı fıkıh âlimi Seyyid Bey'in de büyük bir titizlikle yazılan bu eserin müellifin zihni mahsulü olduğunu söylemesi,⁵⁰ ayrıca Sadrüşşeria'nın, bu eserinde usûlü fıkıh konularını, mantık ve dil kurallarına göre kaleme almış ve

⁴³ Sadrüşşeria, *et-Tavzîh fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 587.

⁴⁴ Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlüne Giriş*, 57; Salah Muhammed, I, 50; Köksal, *İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi-Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş*, 6.

⁴⁵ Kâtip Çelebi, I, 498; "Mukaddimât-ı Erbaa literatürü sonraki asırlarda da ulemânın ilgisini çekmeye devam etmiştir. aralarında Abdülhakîm es-Siyâlkûtî, Kazâbâdî, Dâvûd-ı Karsî, Halil b. Mehmed el-Konevî el-Akvirânî, Hafîd en-Nisârî Mehmed b. Abdullah el-Kayserî ve Konevî İsmail Efendi'nin de bulunduğu âlimler, bu konuda risâleler kaleme almışlardır. 18. yüzyıl şeyhülislâmlarından Mekki Mehmed Efendi'nin (1212/1797) *Risâle fi şerhi'l-Mukaddimât-ı Erbaa min Kitâbi't-Tavzîh (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2983/3) adlı risâlesi, görebildiğimiz kadarıyla bu konuya tahsis edilmiş son eserdir.*" (Köksal, *İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlakiliği Meselesi-Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş*, 7.) Telvîh üzerine yazılan hâşiyeler için bk. Şükrü Özen, "Teftâzânî", *DİA*, XL, 305-306.

⁴⁶ Kuraşî, IV, 370; Seyyid Bey, age., 56; Salah Muhammed, I, 47; Aydın, *Türk Kelam Bilgini Sadrüşşeria es-Sani*, 193-194; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001, 218-219.

⁴⁷ Bazı tabakat âlimleri ve tarihçileri bu eseri Sadrüşşeria'ya nisbet etmezler. Buna mukabil eserin dibacesinde/önsözünde Sadrüşşeria şu ifadeleriyle eseri kendisine nisbet etmektedir.

Sadrüşşeria, *Tavzîh*, I, 5.

⁴⁸ Kuraşî, IV, 370; Salah Muhammed, I, 47.

⁴⁹ Kuraşî, II, 365; Seyyid Bey, age., 56.

⁵⁰ Kuraşî, II, 365; Seyyid Bey, age., 56.

yeri geldikçe diğer (tasavvuf ve felsefe) ilimlere de değinmiş olması,⁵¹ eserin bu alanda nevi şahsına münhasır olduğunun göstergesidir. Sadrüşşeria'nın, Tenkîh ve Tavzîh'te Şâfiî ve Mâlikîleri tenkit etmesi,⁵² eserini baştan sona Pezdevî'nin Usûl'ü temelleri üzerine kurarak İmam Azam ve mezhebini müdafaaya hasretmesi,⁵³ Tavzîh'in Hanefî fıkıh edebiyatı açısından önemini göstermektedir. Ayrıca Hanefî âlimlerin Sadrüşşeria'nın safında yer almaları ve İbn Kemal Paşa'yı eleştirmeleri eserin ve Sadrüşşeria'nın İslam Hukuku'ndaki yerini ortaya koymaktadır.⁵⁴ Hanefî Mezhebi'nin öğretiminde güvenilir bir kaynak olması ve metin olarak öğrenciler tarafından ezberlenmesinin kolay olması Tavzîh'i özellikle Osmanlı medreselerinde tederisi tercih edilen bir telif konumuna getirmiştir.

Bu eser et-Teftazânî tarafından “*et-Telviḥ ale't-Tavzîḥ*” adıyla şerhedilmiştir. Sadrüşşeria'nın bu eseri Hanefî fıkıh usûlü tarihinde müteahhirîn devrini başlatan eser olması hasebiyle Hanefiler için özel bir konuma sahiptir.⁵⁵ Onun bu eserinde fıkıh ilmini yeniden tarif etmesi,⁵⁶ fıkıh usûlü ilminin fıkıh ve usûl terkiplerinden oluşmak suretiyle birden fazla konusunun olabileceğini ileri sürmesi, bu iddiasını fıkıh usûlüne uygulaması, icmanın tanımını güncellemesi, akıl meselesinde filozofların dört mertebeli akıl anlayışlarını usûle taşınması ve hissî-şer'î fiiller ayırımında gelişmiş bir sistematik ortaya koyması gibi hususlar, Sadrüşşeria'nın nev'i şahsına münhasır hukukçuluğunun en belirgin alametlerindedir.⁵⁷

Bu eser alanında bir çığır açmıştır. Bu şerhin tertibini, lafızlarını, araştırma usûlünü örnek alan birçok kitap telif edilmiştir. Bazıları bu eserdeki lafızlara ziyâdeler, bazıları çıkarmalar yapmış, bazıları eleştirmiş, bazıları ise eseri tahkik etmiştir. Bu eserlerin en meşhurları, Molla Hüsrev'in *'Mir'âtü'l-Usûl Şerhü Mirkâtü'l-Usûl'* ve İbn Kemal Paşa'nın *'et-Tecrid Şerhü Tağyirü't-Tenkîh'*idir. Kemalpaşazâde'nin şerhi bir reddiye niteliğindedir. İlim dünyasında pek kabul görmemiştir. Hanefî âlimler Sadrüşşeria'nın tarafında yer almış, İbn Kemal Paşa'yı eleştirmişler ve tasvip etmemişlerdir.⁵⁸

Sadrüşşeria'nın bu eserine şerh, hâşiye, ta'lik ve reddiye gibi değişik türde birçok çalışma yapılmıştır. *Mukaddemât-ı Erbaa* diye bilinen *et-Tavzîḥ*'in hüsün-kubuh konusu ile ilgili olan hâşiye ve ta'likler Hacı Hasanzâde (911/1505), Kestelli Muslihuddin (901/1495), Hatipzâde (901/1495), Alâeddin Ali Arabi (901/1495), Molla Samsünizâde (891/1485) ve Muhyiddin Mehmed es-Samsuni (928/1521) gibi Osmanlı âlimleri tarafından yazılmıştır.⁵⁹

Eserin çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshaları vardır (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, A. 1315; Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi, 42 Yu 6966; Milli Kütüphane-Ankara-Koleksiyon Sivas Gürün İlçe Halk Kütüphanesi, 58 Gürün 73...). Ayrıca *et-Tavzîḥ*, Hind, 1292; Kalküta, 1245, 1278, 1309; Kazan, 1902; Kahire, 1324'te basılmıştır.⁶⁰

Tavzîḥ, mukaddime ve iki ana bölüm (bab) oluşmaktadır. Bunlardan birinci bölümde deliller, ikinci bölümde de hükümler işlenmiştir. Bu bölümlerden birincisi dört, ikincisi üç kısma/rükne ayrılmıştır. Sadrüşşeria, mukaddimedeki fıkıh usûlünün tanımı, konusu ve gayesini işlemiş, şer'î delillerin dörtle (Kitab, sünnet, icma, kıyâs) sınırlı olduğunu vurgulamış ve sahâbî kavli gibi diğer fer'î delillerin ise bu dört delile dönük olduğunu ifade etmiştir. Sadrüşşeria'ya göre fıkıh usûlünün konusu deliller ve hükümlerdir. Sadrüşşeria, Kitab'la ilgili konuları iki kısma ayırarak, birinci kısımda Kitab'ın ifade ettiği manayı, ikinci kısımda ise Kitab'ın ifade ettiği şer'î hükmü ele almak suretiyle mana ve hüküm arasında bir ayırma gitmiştir. O, hitâbın şer'î hükmü ifade etmesinin, mana ifade etmesine bağlı olduğu fikrinden hareketle böyle bir taksime başvurmuş, birinci kısımda hass, âmm, müşterek, hakikat, mecaz ve benzeri konuları, ikinci kısımda ise emir ve nehiy konularını incelemiştir.⁶¹

4. SADRÜŞŞERIA'NIN USULCÜLÜĞÜ

Bir müellifin, eserinde meseleleri hangi tertibe göre incelediğinin bilinmesi, onun fıkıh usûlü hakkındaki temel düşüncesini anlama açısından ayrı bir öneme sahiptir. Sadrüşşeria da çeşitli yerlerde ortaya koyduğu yaklaşımla kitabındaki tertibin mantığını ortaya koymuştur. Bu anlamda Sadrüşşeria, kitabında delilleri ve hükümleri merkeze alıp konuları akıl ve mantık ağıyla/örgüsüyle ören yenilikçi bir müctehiddir denilebilir. Çeşitli alanlarda müstakil eserler veren Sadrüşşeria, Buhâra Hukuk Okuluna mensup bir müctehid olması hasebiyle bu okulun en önemli temsilcileri olan Debûsî-Serahsî-Pezdevî'nin çizgisinde yetişmiştir. O, Tavzîḥ fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîḥ adlı eserinde, Hanefî usûl anlayışını; aklî ve felsefî ilkeler ışığında kelam-felsefe-mantık diliyle yeniden ifade etmiştir. Sadrüşşeria, usûl ilmi açısından yeni ve orijinal birçok düşünce ortaya koymuştur. Fıkıh ilminin yeni bir tarifini yapan Sadrüşşeria,⁶²

⁵¹ Sadrüşşeria, *Tavzîḥ*, II, 97.

⁵² Sadrüşşeria, *Tavzîḥ*, I, 13

⁵³ Sadrüşşeria, *Tavzîḥ*, I, 150.

⁵⁴ Salah Muhammed, I, 47.

⁵⁵ Asım Cüneyd Köksal, *İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi-Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş*, İslâm Araştırmaları Dergisi, 28 (2012), 4.

⁵⁶ Sadrüşşeria, *et-Tavzîḥ fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîḥ*, 42.

⁵⁷ Köksal, *İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi-Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş*, 4; Dinç Emine Nurefşan; *Kadı Burhâneddin'in Tercihü't-Tavzîḥ İsmi Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, 66.

⁵⁸ Salah Muhammed, I, 47.

⁵⁹ Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 218-219.

⁶⁰ Aydın, *Türk Kelam Bilgini Sadrüşşeria es-Sani*, 193-194.

⁶¹ Sezay Bekdemir, *Sadrüşşeria*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2016, s. 180-188.

⁶² Sadrüşşeria, *et-Tavzîḥ fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîḥ*, 42.

kendisinden önceki görüşlerin aksine bir ilmin birden fazla konusunun olabileceğini savunmuştur. Akıl meselesinde filozofların dört mertebeli akıl anlayışlarını usüle taşımıştır. Aklın mertebelerinden ikincisini teklifin dayanağı olarak kabul etmiştir. Yine Sadrüşşeria, hissî-şer'î fiiller ayırımında gelişmiş bir sistematik ortaya koymuştur.⁶³ Dil kuralları ve mantık ilmi ile fukahâ mesleğine yeni bir ivme kazandıran Sadrüşşeria, Tavzih'te âdeta dil bilgisi ve mantık dersleri vermiştir.

Maveraünnehir meşayihine göre fıkıh usûlü yalnız fıkıhla bağlantılı bir ilimdir ve kelâm, mantık ve felsefe ile ilgisi bulunmadığı gibi başka bir ilmin dalı da değildir.⁶⁴ Bu konuda Maveraünnehir meşayihinden farklı düşünen Sadrüşşeria, sadece mutlak olarak değil, izafi olarak da bir ilmin birden fazla konusunun olacağını iddia etmiştir. Sadrüşşeria, bu görüşünü şöyle temellendirmektedir; Usûlü fıkıh, hüküm ortaya koyabilmek için delilleri tesbit etmeye çalışır. Mantık ilmi, tasavvur ve tasdike ulaşma hususlarında araştırma yapar. Ayrıca muzaf (usûl) ve muzafun ileyh (fıkıh) mantık ilminde olduğu gibi bu ilmin de konusu olabilir.⁶⁵

İttisal/rivayet açısından haber, ilk dönemlerden itibaren çeşitli ayırım ve tariflere tâbi tutulmuşsa da genel olarak Hanefiler haricindeki çoğunluk tarafından haberin ilk etapta mütevâtir ve âhâd şeklinde iki ana bölüme ayrılması benimsenmiş ve bu ayırimda tevâtür derecesine ulaşmamış haberler haber-i vâhid olarak isimlendirilmiştir.⁶⁶ Sadrüşşeria ise, her ne kadar kendisinden önceki Hanefiler gibi sünneti ittisal yönünden⁶⁷ mütevâtir, meşhur ve âhad diye taksim etse de o, meşhur hadisin temelinde âhad olduğuna vurgu yapmıştır.⁶⁸

Sadrüşşeria, Kur'ân ve Sünnetin umum ifade eden nasslarını esas almak suretiyle bunların tahsîsini belli şartlarda kabul etmiştir. O, âmın tahsîsini ve nass üzerine ziyâdeyi bir çeşit nesih saymıştır. Sadrüşşeria'nın âmın tahsîsi, nass üzerine ziyâde ve mutlakın takyîdi konusundaki tutumu, hadislerin Kur'ân'a arzı, âhâd haberlerin kabul şartları, nesih ve delillerin teâruzu konularında sergilediği tutumuyla yakından ilgilidir. Sadrüşşeria'nın bu konuların hepsinde Kur'ân ve Sünnet hükümlerinin bütünlüğünün korunmasına, deliller arasında hiyerarşiye özen gösterdiği⁶⁹ gözlemlenmektedir.

Sadrüşşeria'nın teklifi hükümleri, liaynihî-liğayrihî şeklindeki sınıflandırmasının ve hüküm teorisini açıklamasının temelinde hüsün-kubuh konusuna yaklaşımının tesiri vardır. Onun hüsün-kubuh konusunda yaptığı açıklamalar yalnız kendi dönemine değil, kendisinden sonraki dönemlere de etki etmiştir. Sadrüşşeria'nın hüsün-kubuh meselesine bakış açısı, Mekâsîdu's-Şerîa'da, aklın kullanımını ve nassların kapsamını belirlemede yol gösterici olmaktadır. Sadrüşşeria, ahlak felsefesinde iyilik ve güzellik; kelâm ilminde ise şer'î fiillerdeki iyilik ve kötülük anlamında kullanılan ve hukuk felsefesinin temel konuları arasında yer alan hüsün-kubuh meselesini, emredilen ve nehyedilen fiillerin hüsün-kubuh oluşu, akıl tarafından bilinip bilinmeyeceği gibi konular içerisinde Tavzih'te derinlemesine ele alarak fıkıh usûlünün bir parçası haline getirmiştir.⁷⁰

Sadrüşşeria, delalet türlerini izah ederken akla alan açma gayretine girmiştir. Nitekim lafzın muktezasındaki meskûtun anı olan durumu ortaya çıkaracak olan akıldır. Sadrüşşeria'nın Ebû Zeyd Debûsî (430/1039) kaynaklı akıl tarifıyla, felsefeden müteahhirîn kelâmına intikal eden dört mertebeli akıl anlayışını birlikte düşünmesi, Hanefî hukuk teorisinde genel kabul gören tavır olmuştur.⁷¹

Mutezile'nin akılcılığı ile Eş'ârîler'in nakilciliği arasında kendilerini mutedil bir anlayışın temsilcileri olarak konumlandıran Maturidi-Hanefî âlimler, akıl ile din arasında orta bir yol tutmuşlardır. Bu gayretin en bariz örneği Sadrüşşeria'dır. O, bu gayretini hüsün-kubuh meselesinde ortaya koymuştur. Onun akıl ve nakil karşısındaki bu tutumunun pratik sonuçlarından biri bâliğ olmamış küçük ile kendisine davet ulaşmamış ve ömrünü dağ başı gibi toplulardan soyut bir ortamda geçirmiş kişinin îmânlarının sıhhati meselesinde görülmektedir.⁷² Bu konular, aklın şer'î hükümler karşısındaki konumuyla alakalı rolünün tezahür ettiği meselelerdendir.

⁶³ Köksal, *İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi-Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş*, 4.

⁶⁴ Köksal-Dönmez, "Usûl-i Fıkıh" DİA, XLII, 203.

⁶⁵ Zerkeşi, I, 49.

⁶⁶ H. Yunus Apaydın, "Haber-i Vâhid" DİA, XIV, 356.

⁶⁷ Hanefiler dışındakilerin sünneti taksimi mütevâtir ve âhad olmak üzere ikidir. (Zerkeşi, VI, 41; Murteza Bedir, "Sünnet" DİA, XXXVIII, 152.)

⁶⁸ Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 319.

⁶⁹ Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 331.

⁷⁰ Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 251; Pezdevî, memûrun bihi taksim ettiği gibi menhiyyün anı da vaz'an liaynihî kabih (abes, sefeh, yalan ve zulüm gibi), şer'an kabih liaynihî'ye ilhak olan kabih (hür kişinin satışı gibi), vasfen liğayrihî kabih (fasid satış gibi) ve mücaviran liğayrihî kabih (ezan vaktinde alış-veriş gibi) olmak üzere dörde taksim etmiştir. Bu taksimle birlikte Pezdevî, fiillerin hasen ve kabihliğini, şer'î-hissî-akli taksimata tabi tutmuştur. (Abdulaziz Buhârî, Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed El-Buhârî (730/1330); *Keşfü'l-Esrâr 'An Usûli Fahrîlislâm El-Pezdevî*, (Tahkik: Muhammed Mu'tasım Billâh El-Bağdâdî), Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, İv, Beyrut 1994, I, 257)

⁷¹ Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 196.

⁷² Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 587-592; Pezdevî Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed (482/1089); *Usûlü Pezdevî* (Keşfü'l-Esrar Şerhi İle Birlikte), IV, Kahire t.y., IV, 235; Cumhuriyet muhakkikine göre de mükellef olmanın şartı akıldır. Çünkü hitab, onunla anlaşılır. Şer'î konularla teklifin sahih olabilmesi için mükellefin teklif edildiği şeyi anlaması (fehmi) şarttır. Buradaki "fehmi/anlama", hitaptan, "emri yerine getirmenin kendisine bağlı olduğu miktarda" anlamayı tasavvur etmesi manasınadır; yoksa onu tasdik derecesinde (anlaması) değildir. Aksi halde, devr (kısırdöngü) gerekirdi ve tasdik meydana gelmediği için kâfirlerin mükellef tutulmamaları lazım gelirdi. (Şevkânî, *İslam Hukuk Metodolojisinde Hüküm Nazariyesi*,

Sadrüşşeria'nın, Maveraünnehir Hanefilerinin akıl anlayışları/tasavvurları ile başta İbn Sina (428/1037) ve Gazzâlî olmak üzere hükemânın akıl anlayışlarını/tasavvurlarını mezcederek fıkıh usûlüne taşınması,⁷³ Tavzih'in, müteahhirîn fıkıh usûlü eserlerinin en etkilileri arasında yer almasına ve Sadruşşeria'nın da "hikmet/akıl ile şeriat arasında cem' eden muhakkıklar"⁷⁴ arasında sayılmasına vesile olmuştur.

Sadrüşşeria, Tavzih'te ictihadın tanımı ve mahiyeti, ictihad fikrinin doğuşu ve gelişimi, ictihadın nakzı, müctehidin başkasını taklidi, müctehidlerin tabakaları, müftü ve müstefti gibi konulara değinmemiştir. Diğer bir ifadeyle ictihadı, temellendirme ve tanımlama gayretine girmeyen Sadrüşşeria, bir ön kabul ile kıyâs ana başlığı içerisinde alt başlık olarak ele almış ve bu bölümde müctehidliğin şartlarına, müctehidin musib veya muhti oluşuna değinmiştir. Sadrüşşeria, müctehid olmak için "kendisinden istinbât yapılacak olan asılları ve bu asıllardan hüküm çıkarma keyfiyetini bilmek" gibi şartları yeterli görmüştür.

Birgivi ve Mehmed Seyyid Bey (1873-1925) gibi bazı âlimlere göre; Sadrüşşeria, mezheb imamlarının ictihadları bulunmayan furû' meselelerinin hükümlerini çıkararak ve onların hükmünü belirtmediği meselelere dokunmayan buna mukabil üçüncü tabaka müctehidlerin tesbit etmiş olduğu tercih esaslarına dayanarak rivayet edilen görüşler arasında tercihlerde bulunan ve bazı görüşleri, dayandığı delilin kuvvetli oluşu veya mevcut asrın icaplarına tatbik bakımından elverişli bulunuşu sebebiyle tercih eden müctehidliğin beşinci tabakasından tercih ehli/ashâb-ı tercih bir müctehiddir.⁷⁴ Sadrüşşeria'nın tercih ehli bir müctehid olduğunu gösteren iki misal verelim;

Misal 1; Sadrüşşeria'nın tercihlerinden birisi haber-i vâhidin tanımı hususundadır. Hanefî usûlcüleri, haber-i vâhid; "mütevâtir ve meşhurun altında olmak üzere bir veya birkaç kişi tarafından nakledilen, şeklen ve mânen şüphe taşıyan bir bağlantı ile Hz. Peygamber'e ulaşan haber"⁷⁵ şeklinde tarif etmiştir. Sadrüşşeria'nın ana kaynağı olan Pezdevî ise haber-i vâhid; "bir veya iki veyahut mütevâtir ve meşhur derecesine ulaşmaksızın daha fazla kişinin rivayet ettiği her haber"⁷⁶ diye tanımlamıştır. Mevcut bu tariflere rağmen Sadrüşşeria, haber-i vâhid; "tevatür derecesine ulaşmayan her türlü hadis" şeklinde tarif etmiştir.⁷⁷ O, bu tariflerle meşhur hadisi de haber-i vâhidin içine almayı amaçlayarak böyle bir tarifi tercih etmiştir.

Misal 2; Ebu Yusuf'a göre bazı şartları taşınması durumunda haber-i vâhid zan değil bilgi ifade eder. Ona göre tıpkı ibadetlerde olduğu gibi ukubât konularında da haber-i vâhidle amel edilir.⁷⁸ Sadrüşşeria, "Haber-i vâhid, beyyine ve nass gibi kati değil zannî bir delildir. Zannî olan delil demek kendisinde şüphe var demektir. Hâlbuki şüpheyle hadler düşer"⁷⁹ gerekçesiyle Ebu Yusuf'un bu görüşünü reddetmiştir. Sadrüşşeria, burada "mezhepte müctehid" olan Ebu Yusuf'a cevap vermekle ictihaddaki mertebesini ortaya koymuştur.

Sadrüşşeria, Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Azam Ebu Hanife'nin (150/767) görüşlerini benimsemiş ve onun görüşlerini muhaliflerine karşı bütün ilmi gücüyle savunmuştur. Zaman zaman Ebu Yusuf (182/798) ve Züfer b. Hüzeyl (158/775) gibi mezhepte müctehid, Kerhî (260/874) gibi meselede müctehid âlimlerin görüşlerine itiraz etmiş ve

(Çev; Ferhat Koca), Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2004/1, C. III, Sayı: 5, 159.); İsfahânî'ye göre fehmin/anlamanın şart koşulmasının gerekçeleri şunlardır; Eğer böyle bir şart koşulmasaydı, muhal gerekirdi. Çünkü teklif, talep (fiilin emre imtisal amacıyla meydana gelmesini istemek) demektir. Hitabı anlamayan bir kişiden böyle bir istekte bulunmak ise muhaldir. Yine, hitabı anlamayan birine teklif sahih olsaydı, hayvanların da mükellef sayılmaları sahih olurdu. Çünkü onların mükellef tutulmalarına "anlamamak"tan başka bir engel yoktur. (İsfahânî, Ebû's-Senâ Şemsüddîn Mahmûd B. Abdîrahmân B. Ahmed (749/1349); *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasarı İbn'l-Hâcib* (Muhakkik; Muhammed Muzhir Beka), II, S. Arabistan 1986, I, 433-436; Şevkânî, *İslam Hukuk Metodolojisinde Hüküm Nazariyesi*, 159.)

⁷³ Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 587; Pezdevî, "akıl, vacib kılıcı illetlerden midir değil midir" hususunda bilginlerin ifrat-tefrit noktasında ihtilafa düştüklerini ifade etmiştir. O, Mutezile'nin: "Akıl, şer'i illetlerin fevkinde olarak kesin ve şüphesiz bir şekilde, iyi gördüğü hususlarda vacib kılıcı, kötü gördüğü hususlarda da haram kılıcı bir illettir" dediklerini nakletmiş ve Onların, akılların idrak edemediği yahut kabih gördüğü şeylerin şer'i bir delille sâbit olmasını mümkün görmediklerini ifade etmiştir. Pezdevî'ye göre hitabı doğrudan aklın kendisine yönelik olarak kabul etmek suretiyle Mutezile, şöyle demiş oldu: "Akledibilen kişinin -bu kişi ister küçük olsun ister büyük- Allah'ın kullardan talep ettiği hususlara vâkuf olma ve imânî terketme konularında mazeretleri yoktur. Akıllı çocuk imân etmekle mükelleftir." (H. Yunus Apaydın, *Matürîdi'de Şer'i Hüküm Akıl İlişkisi*, 'Uluslararası İmam Maturîdî Sempozyumu' Bildirisi, Eskişehir 28-30 Nisan 2014.); Mutezile, kendisine peygamberin daveti ulaşmamış olup imâna ve küfre inanmamış ve bu hususlardan gafil kalmış kişinin de cehennem ehli olduğunu söylemiştir. Eş'arîler'in bu konuda "Sem'i/şer'i delil olmaksızın yalnız akla itibar yoktur. Sem'i delil mevcut olduğu zaman itibar onadır, akla değil" şeklindeki görüşlerini de naklededen Pezdevî, bu görüşe bağlı olarak Eş'arîler'in küçüğün imânını geçersiz kabul ettiklerini söylemiştir. Pezdevî'ye göre Eş'arîler, kendisine davet ulaşmayıp da ölüp gidinceye kadar herhangi bir şeye itikad etmekten gafil kalan kimse ile kendisine davet ulaşmayıp da Allah'a şirk koşan kişinin mazur olduğunu kabul etmekte idler. Ona göre ise böyle bir kimsenin şirkini mazur kabul etmek haddi aşmaktır, tıpkı Mutezilenin diğer uçta haddi aştığı gibi. Pezdevî, bilgileri verdikten sonra bu konudaki sahih görüşün; "Akıl, ehliyetin isbatı hususunda muteberdir ve en kıymetli nimetlerden biri olan akıl, asul taksim esnasında insanlarda farklı farklı yaratılmıştır" şeklindeki Hanefîler'in görüşünün olduğunu söylemiştir. (Pezdevî, IV, 229- 232).

⁷⁴ Birgivi, Takıyyüddin Mehmed (981/1573), *Risâle fi Reddi'l-İslâh ve'l-İzâh*; 24b-25a; Ali el-Kârî, *Şemmi'l-Avârız fi Zemmi'r-Ruvâfız*, 112-114; Takıyyüddin el-Ğazzî, *et-Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, y.y. t.y. I, 11-12; Kuraşî, II, 559; İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer El-Hüseynî Ed-Dimaşkı (1252/1836); *Reddü'l-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar*, VI, Beyrut 1992, I, 77; Ebu Zehra, *İslam'da Fikhi Mezhepler Tarihi*, İstanbul t.y. II, 118-120.

⁷⁵ H. Yunus Apaydın, "Haber-i Vâhid" DİA, XIV, 356.

⁷⁶ Pezdevî, II, 370.

⁷⁷ Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 333.

⁷⁸ Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 332.

⁷⁹ Sadrüşşeria, *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, 333.

mezhep içi tercihte bulunmuştur. Bu kriterler ve tezimizde verdiğimiz örnekler, Sadrüşşeria'nın "Ashâb-ı Tercih" bir müctehid olduğunu göstermektedir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sadrüşşeria, fıkıhın konusuna yeni bir açılım getirmek, bir ilmin birden fazla konusu olabileceğini isbat etmek, kendinden sonraki usûlcülerin kullandığı icmâ' tarifini yapmak ve müevvel, cemi münekker, istisna gibi konulara diğer usûlcülerden farklı yaklaşmak suretiyle müstakil icthadlarda da bulunan bir müctehiddir. Bu fark vasıflar Sadrüşşeria'nın, Râzî ve Gazzâlî gibi âlimlerden aşağı olmadığını en bariz göstergesidir.

Tavzîh'te kelami bir konu olan hüsün-kubuh meselesine geniş yer ayırmak suretiyle fıkıh usûlü eserlerine yeni bir bakış açısı ve ivme kazandırmıştır. Maturidi-Hanefî ekolüne mensup olan Sadrüşşeria'ya göre şeriat, hüsün ve kubha hâkimdir. Akıl tamamen devre dışı da değildir. Akıl, tek başına muteber değilse de marifetullah gibi bazı konularda etkilidir. Sadrüşşeria, Mu'tezile'nin "akıl; hüsün ve kubhun belirleyicisidir" ve Eş'arîler'in "akıl; sadece Şâri'in hitabını anlamak için bir alettir, hüsün ve kubhu belirleyen akıl değil şeriatır" görüşlerini ifrat-tefrid derecesinde görüşler olarak değerlendirmiş ve kendi görüşünün mutedil bir görüş olduğunu ifade etmiştir.

Sadrüşşeria, hüsün-kubuh meselesini kelim ve felsefenin meselesi olmaktan çıkarmış ve fıkıh usûlünün de temel meselelerinden biri haline dönüştürmüştür. O, "memurun bih" başlığı altında hüsün-kubh meselesinin alt yapısını oluşturmak için Mukaddimetü Erbaa/Dört Mukaddime'yi kaleme almıştır. Ona göre memurun bihin hüsün veya kubuh oluşu, ihtiyâr-cebr-kader meselesiyle doğrudan ilişkilidir.

Sadrüşşeria'ya göre iman-amel, sevap-ikab ve cebr-irade açısından kulun sorumluluğundan bahsedebilmek için şer'in akıllığının bir gereği olarak teklifin yutâk/güç yetirilebilir olması gerekir. Çünkü mükellefin ne ile yükümlü olduğunu bilmesi, fiile kastının/niyetinin olması ve yükümlü tutulduğu şeyi yerine getirebilecek güce sahip bulunması gerekir. Bu bakımdan Sadrüşşeria, mukaddimelerde ilim, irade ve kudret olmak üzere kelimî üç konu üzerinde durmuştur.

Eş'ârî-Şafîî çizgisinde olan âlimler, Sadrüşşeria'yı eleştirirken, Maturidi-Hanefî çizgisinde olan âlimler savunmuşlardır. Sadrüşşeria ile Teftazânî arasında başlayan mezhep savunuculuğu, etkisini asırlara yaymış, bu suretle birçok eser telif edilmiş ve bu iki mezhebin (Hanefî-Şafîî) günümüze kadar canlı kalmasına neden olmuştur.

Sadrüşşeria'nın da Kadı Burhaneddin (800/1398), Birgivî ve Seyyid Bey gibi müdafileri, Teftazânî, Molla Hüseyin (885/1480) ve İbn Kemalpaşa (940/1534) gibi münekkidleri vardır. Bu âlimler, birbirlerine cevap mahiyetinde eserler ve hâşiyeler yazmışlar ve karşılıklı olarak atışmışlardır. Bütün bunlar, Sadrüşşeria'nın ilim dünyasına ne kadar etki ettiğini ortaya koyan verilerdir.

Bütün bu bilgilere rağmen Sadrüşşeria'nın usûlcü yönünün, günümüz ilim camiasında yeterince bilindiği söylenemez. Hâlbuki onun çalışmamıza konu olan eseri kendinden sonraki dönemde -özellikle Osmanlı'nın kuruluşundan cumhuriyetin ilanına kadar ki dönemde- fıkıh usûlü alanında âlimlerin el ve medreselerin baş kitabı olmuş ve bu alanda telif edilen eserlere ana kaynaklık yapmıştır. Günümüzde ise hak ettiği ilgiden uzak ve hakkında yapılan çalışmaların yetersiz olduğu aşikârdır. Bu meyanda, Tavzîh ve Tenkîh başta olmak üzere Sadrüşşeria'nın tüm eserleri çeşitli çalışmalarla ilim dünyasına kazandırılmalı ve ilgilenenlerin istifadesine sunulmalıdır. Bu eserler, makale ve tez çalışmalarına konu edilerek Sadrüşşeria'nın ilmî yönü daha çok araştırılmalı ve tanıtılmalıdır. İnanıyoruz ki Sadrüşşeria'nın hukukçuluğunun ve onun fıkıh usûlü anlayışının bilinmesi, ilmi araştırmalara büyük katkı sağlayacak ve İslâm entellektüel tarihinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülaziz Buhârî, A. (1994). *Keşfü'l-Esrâr 'an Usûli Fahrilislâm el-Pezdevî*, Beyrut.
- Aliyyü'l-Kârî, N. (2009). *el-Esmârü'l-Cenniye fî Esmâi'l-Hanefiyye*, Bağdad.
- Aliyyü'l-Kârî, N. (2004). *Şemmü'l-Avârız fî Zemmi'r-Ruvâfız*, İstanbul.
- Apaydın, H. Y. (2014). *Matüridi'de Şer'i Hüküm Akıl İlişkisi*, Eskişehir.
- Apaydın, H. Y. (1996). *Haber-i Vâhid*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Ö. (1995). *Türk Kelam Bilgini Sadruşşeria es-Sani*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi.
- Bağdadî, İ. (1951). *Hediyyetü'l-Ârifin Esmâi'l-Müellifin ve Âsârü'l-Musannifin*, Beyrut.
- Barthold, V. V. (t.y.). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, y.y.
- Bedir, M. (2014). *Buhara Hukuk Okulu*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Bedir, M. (2013). *Vikayetü'r-Rivâye*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Bedir, M. (2010). *Sünnet*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Bekdemir, S. (2016). *Sadrüşşeria*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Birgivî, T. M. (1573). *Risâle fî Reddi'l-İslâh ve'l-İzâh*; 24b-25a, y.y.
- Brockelmann, C. (1949). *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden.
- Brockelmann, C. (1942). *Supplementband*, Leiden.
- Cici, R. (2005). *Osmanlı Klasik Dönemi Fıkıh Kitapları*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi.
- Cici, R. (2001). *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa.
- Cürcânî, S. Ş. (1985). *et-Ta'rifat*, Beyrut.
- Djalalov, V. (2009). *Buhârâli Muhammed b. Mübarekşah'ın Hidayetü'l-Hikme Şerhi Tahkiki ve Tercümesi*, Ankara: Yayımlanmamış Doktora Tezi.

- Diñç, E. N. (2008). *Kadı Burhâneddin'in Tercihü't-Tavzih İsimli Eserinin Tahkiki ve Değerlendirilmesi*, İstanbul: Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Dönmez, İ. K. ve Köksal, A. C. (2012). *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Ebu'l-Hac, S. M. (2006). *Şerhu'l-Vikaye li İmami'l-Fakihi'l-Usûlî Sadrüşşeria Ubeydullah b. Mesud el-Mahbûbî ve Meahu Münteha'n-Nükkaye fi Şerhi'l-Vikaye*, Amman.
- Ebu Zehra, M. (1978). *İslam'da Fikhi Mezhepler Tarihi* (A. Şener, Çev.), İstanbul.
- Ebu Zehra, M. (1978). *Fıkıh Usûlü* (A. Şener, Çev.), Ankara: Fon Matbaası.
- Ğazzî, T. (t.y.). *et-Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Haneîyye*, y.y.
- Hucvî, M. (1995). *el-Fikrî's-Sâmî fi Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Beyrut.
- İbn Âbidîn, M. E. (1992). *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar*, Beyrut.
- İbn Âbidîn, M. E. (t.y.). *el-Ukûdu'd-Dürriye fi Tenkîhi'l-Fetavâ'l-Hâmidîye*, Beyrut.
- İbn Battuta, Ş. M. (1417). *Rihletü İbn Battuta (Tuhfetü'n-Nazâr fi Ğarâibi'l-Emsar ve Acâibi'l-Esfar)*, Rabat.
- İbn Kutluboğa, Z. K. (t.y.). *Tâcü't-Terâcim*, Dimeşk.
- İsfahânî, Ş. M. (1986). *Beyânü'l-Muhtasar Şerhu Muhtasarı İbn'l-Hâcib*, S. Arabistan.
- Kallek, C. (1998). *el-Hidâye*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Kâtip Çelebî, H. H. M. (1971). *Keşfu'z-Zûnun an Esami'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, İstanbul.
- Kazvîni, C. Z. (t.y.). *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut.
- Kefevî, E. (t.y.). *el-Külliyât*, Beyrut.
- Kehhâle, Ö. R. (t.y.). *Mu'cemü'l-Müellifin*, Beyrut.
- Köksal, A. C. (2012). *İslâm Hukuk Felsefesinde Füllerin Ahlâkîliği Meselesi–Mukaddimât-ı Erbaa'ya Giriş*, İslâm Araştırmaları Dergisi.
- Köksal, A. C. (2011). *Haneî Fıkıh Düşüncesinde Akıl Kavramı ve Dört Mertebeli Akıl Anlayışı*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Kuraşî, M. (1993). *el-Cevahiru'l-Mudîyye fi Tabakatül Haneîyye*, Trablus.
- Leknevî, M. A. (1324). *el-Fevâidü'l-Behîyye fi Terâcimi'l-Haneîyye*, Mısır.
- Özel, A. (1990). *Haneî Fıkıh Âlimleri*, Ankara: TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2008). *Sadrüşşeria*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2011). *Tenkîhu'l-Usûl*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2011). *Teftâzânî*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Parisa, M. (1389). *Nesebi Sadrüşşeria Ubeydullah el-Mahbûbî el-Ensârî el-Buhârî*, S. Arabistan.
- Pezdevî, Afî. (t.y.). *Usûlü Pezdevî* (Keşfü'l-Esrar Şerhi ile birlikte), Kahire.
- Râzî, F. M. (1998). *Mefâtihu'l-Ğayb*, Beyrut.
- Râzî, F. M. (1997). *el-Mahsul*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Remzî, M. M. (2002). *Telfikü'l-Ahbâr ve Telkîhü'l-Âsar fi Vakai Kazan ve Bulgar ve Mülûki't-Tatar*, Beyrut.
- Sadgrove, P. C. (2010). *Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed*, İstanbul: TDV Yayınları.
- Sadrüşşeria, U. (1971). *et-Tenkîh*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.
- Sadrüşşeria, U. (1971). *et-Tavzih fi Halli Ğavâmizi't-Tenkîh*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye.
- Serkis, Y. (1928). *Mu'cemu'l-Matbuati'l-Arabîyyeti ve'l-Muarrabeti*, Mısır.
- Seyyid Bey, M. (2010). *Medhal*, İstanbul.
- Seyyid Bey, M. (1918). *Usûlü Fıkıh Dersleri*, İstanbul.
- Şahin, N. (2005). *M. Ali Ayni*, Konya: Türkiyat Araştırmaları Dergisi.
- Şevkânî, M. (2004). *İslâm Hukuk Metodolojisinde Hüküm Nazariyesi* (F. Koca. Çev.), Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Taşköprüzâde, A. (1428). *Miftahü's-Saade ve Misbahu's-Siyade fi Mevzuati'l-Ulum*, Beyrut.
- Taşköprüzâde, A. (2010). *eş-Şakaikü'n-Nu'maniyye fi Ulema-i Devleti Osmaniye*, Beyrut.
- Teftâzânî, M. (t.y.). *Şerhü't-Telvihi ale't-Tavzih*, Mısır.
- Teftâzânî, M. (1989). *Şerhu'l-Makâsîd*, Beyrut.
- Tehânevî, M. A. (1996). *Keşşâfu Istilahati'l-Funûn ve'l-Ulûm*, Lübnan.
- Yıldırım, M. A. (2009). *Birgivi'nin Şeyhayn (Burhânüşşeria ve Sadrüşşeria) Savunması (Risâle fi Reddi'l-İslâh ve'l-İzâh)*, İstanbul: Yüksek Lisans Tezi.
- Zerkeşî, B. (1994). *Bahru'l-Muhîd*, Mısır: Dârü'l-Kütübi.
- Zirikli, H. (2002). *el-A'lâm*, Dimeşk.